

Психологічний аналіз проявів політико-правової соціалізації сучасного українського студентства.

Анотація. В статті розглянута специфіка політико-правової соціалізації сучасного українського студентства. Проаналізовані вікові, соціально-психологічні особливості студентів як передумова громадянської соціалізації.

Ключові слова: студентська молодь; психологічні особливості студентської молоді; політико-правова соціалізація, політико-правова свідомість.

Аннотация. В статье рассмотрена специфика политико-правовой социализации современного украинского студенчества. Проанализованы возрастные, социально-психологические особенности студентов как предпосылка гражданской социализации.

Ключевые слова: студенческая молодежь; психологические особенности студенческой молодежи; политико-правовая социализация, политико-правовое сознание.

Annotation. In the article reviewed the specificity of political and legal socialization of modern Ukrainian students. Analyzed age, socio-psychological characteristics of students as a precondition of civic socialization.

Key words: college students; psychological characteristics of students; political and legal socialization, political and legal consciousness.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності теми. Актуалізація суспільного та наукового інтересу до процесів політико-правової соціалізації студентської молоді зумовлена подіями, які відбуваються в політико-правовій, соціально-економічній, морально-етичній сферах життєдіяльності українського суспільства. Особливої значущості набуває ця проблема у зв'язку з подіями, які переживає Україна, адже вони в значній мірі впливають і на суспільну, і на індивідуальну свідомість громадян, на їх суспільно-політичні позиції і поведінку. Такі процеси

активізують громадську участь і залученість різних груп і спільнот в життєдіяльність української держави – зростає кількість громадських ініціатив, спрямованих на зміни відносин між державою і громадянами, розгортається суспільний діалог в якісно новому форматі - суб'єкт-суб'єктних відносин.

Особливий науковий інтерес викликає суспільно-політична активність студентської спільноти, яка традиційно виступає в фарватері соціальних перетворень суспільства. Новітня історія України нам сповна це ілюструє: Революція на граніті (жовтень 1990 р.); Помаранчева революція (листопад 2004 р.); Революція Гідності (2013 - 2014 рр.). Ці та інші громадянські рухи та події проходили при активній участі студентської молоді, яка демонструвала суб'єктну та просоціальну позицію. Що є однією з ознак політико-правової соціалізації. Виходячи із вищесказаного, нами були обрані наступні предмет та об'єкт дослідження:

Об'єкт: соціалізація студентської молоді.

Предмет: специфіка політико-правової соціалізації сучасного українського студентства.

Метою статті аналіз процесу політико-правової соціалізації сучасного українського студентства.

Визначимо, що саме ми розуміємо під термінами „студентство”, „студентська молодь”, які будемо використовувати як тотожні. Термін „студент” (від лат. *studens (studentis)* – такий, що старанно працює; той, що займається, опановує знання, вивчає (студіює) науку. Згідно із Законом України «Про вищу освіту»: „Студент (слухач) – особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів вищих навчальних закладів I-II та III-IV рівнів акредитації (відповідно 14-17 і 17-22 річні)». [1].

За Б.Г. Ананьєвим є два періоди студентського віку: стандартний (17-22 роки) та нестандартний (від 23-х рр. і далі). Категорія учнівської молоді, що опановує професію в коледжах, також підпадає під визначення „студентство”. Автор визначає період студентства як „час для виховання спеціаліста, суспільного діяча і громадянина. Опанування та консолідація багатьох соціальних функцій, формування професійної майстерності – все це становить особливий і найважливіший для суспільного розвитку та становлення особистості період життя” [2].

Ми вважаємо обґрунтованим виділення трьох умовних підгруп в студентській спільноті: 1) 15-18 років (студенти коледжів); 2) 17-22 років (вищі навчальні заклади); 3) від 23 років та вище (друга вища та післядипломна освіти). Отже, ця спільнота за своїм складом неоднорідна. Врахування вікового параметру та в якому типі навчального закладу навчається студент, дозволить в подальшому враховувати вплив вікових відмінностей (підлітки, юнацтво, молодь) та освітнього рівня на політико-правову соціалізацію.

Основною групою, на яку буде спрямована наша увага, є студенти вищих навчальних закладів 17-22 років. Вибір групи дослідження зумовлений її активною роллю в різноманітних громадянських рухах як в Україні, так і в інших країнах. Ця категорія студентів може приймати участь не тільки в спонтанних і неформальних акціях, метою яких є тиск на державні інституції з метою оптимізації взаємодії держави і громадян. Вперше набувається право робити вибір подальшого вектору розвитку країни шляхом голосування на виборах. Що є якісно новою ситуацією, яка потребує навичок аналізу, співставлення можливих опцій вибору, прогнозування наслідків вибору тощо.

Не можна не погодитися з А.П. Мацокіним [3], який вважає, що за характером своєї діяльності, поглядами, ціннісними орієнтаціями студентська молодь близька до інтелігенції і відіграє важливу роль у продукуванні й розповсюдженні ціннісно-нормативних орієнтирів

суспільства. Період, на який припадає студентський вік, має специфічні закономірності та являє собою важливий етап у розвитку особистості, впродовж якого відбувається становлення фахівця, формування його світогляду, ідеалів, переконань. А.В. Петровський зазначає, що студентству, як окремому періоду в онтогенезі людини притаманні специфічні завдання, розв'язання яких сприяє успішній інтеграції юнака або юнки в дорослість. [4]. Ю.О. Самарін звертає увагу процесу формування в період студентства світоглядних, етичних та естетичних поглядів на основі синтезу наявних знань, життєвого досвіду, самостійних міркувань і дій [5]. Сукупність всіх названих соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких молоді люди засвоюють систему знань, норм і цінностей у професійній, політико-правовій, інтимно-особистісній, ми визначаємо як соціалізацію, в результаті якої стає можливим функціонування в якості повноправного громадянина.

Політико-правова соціалізація – складний і нелінійний процес, на який впливають різноманітні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього походження. Засвоєння системи знань, норм і цінностей відбувається завдяки і в процесі взаємодії з іншими суб'єктами політики та права.

На наш погляд, одним із факторів, який детермінує означені процеси, є соціально-психологічні, психофізіологічні особливості періоду юнацтва. Їх дослідженню приділяли увагу А. Бодальов, О.Ю. Дембіцькая, Е. Еріксон, І.С. Кон, О.П. Кривобок, Л.Д. Леутська, С.О. Мусатов, А.В. Петровський, Г. Шихі та багато інших науковців.

Особливе значення ми надаємо доробку вітчизняних науковців, які вивчали різноманітні аспекти взаємодії молоді та держави, і феномену становлення громадянськості зокрема (М.Й. Боришевський, І.А. Дідук, І.В. Жадан, Л.О. Кияшко, А.О. Краснякова, О.М. Скар, С.В. Баранова, С.І. Позняк та інші). Ці здобутки вважаємо значимими і будемо використовувати.

Зауважимо, що студентська спільнота специфічно організована, що відрізняє її від інших соціальних груп дорослої частини суспільства та

зумовлює мобільність, високий рівень самоорганізації та здатність швидко реагувати на виклики в політико-правовій сфері:

- щільна локалізованість в просторі та часі (студентські містечка, наприклад);
- наявність сформованих формальних осередків самоврядування та великої кількості неформальних груп, які мають значний мобілізаційний потенціал;
- апробовані стратегії та успішні практики мобілізації громади задля розв'язання значимих задач різного характеру (навчальний, розважальний, соціально-орієнтований тощо);
- інтелектуальність середовища, яка є однією із головних запорок успішного навчання;
- наявність більшої кількості вільного часу (порівняно з іншими спільнотами дорослих), які студент може використовувати на власний розсуд тощо.

Вважаємо, що ці особливості організації студентства дозволяють оперативно реагувати на соціально-політичні події в країні.

Дослідження свідчать про недостатність опанування компетенціями, необхідними для здійснення усвідомлених політико-правових дій та несформованість потребістно-мотиваційної компоненти в політико-правовому аспекті у значної кількості студентів. Тільки 2% молоді вважають себе соціально-активними та застосовують відповідні поведінкові практики в рамках молодіжних громадянських організацій [6]. При вивченні політичних уявлень студентської молоді виявлено їх мозаїчність та коливання від ліберально-демократичних до тоталітарних. Що доповнюється нечіткістю уявлень про поняття „громадянин” то розуміння його ролі в суспільстві [7]. Щодо особливостей мотиваційної сфери студентської молоді в політико-правовій сфері А.О. Красняковою [8] виявлено наступні тенденції:

- переважно низький та середній рівень мотивації щодо участі в суспільно-політичних процесах держави, який зростає по мірі навчання в ВНЗ;
- поведінкова складова політичної участі значно перевищує вербально-комунікативну та когнітивну складові;
- високий рівень вербальної, вербально-комунікативної та когнітивної політичної участі позитивно корелює з лідерством в осередках студентського самоврядування.

Виявлено також зневіру та розчарування щодо можливості швидких перетворень в країні, що негативно впливає на інтерес щодо суспільно-політичних процесів в державі [9, 10].

Співставлення наведених вище результатів досліджень зі значимою роллю в розвитку громадянського суспільства України, яку відіграє студентство в подіях останнього часу, викликає відчуття невідповідності і викликає потребу з'ясувати природу протиріччя. Можливу відповідь спробуємо знайти при аналізі соціально-психологічних, психофізіологічних характеристик студентської спільноти.

У період навчання молода людина активно опановує професію, здійснює планування подальшого життєвого шляху і вибудовує стратегії соціалізації у всіх сферах дорослого життя. Активна взаємодія з різними соціальними прошарками соціуму, а також сама специфіка навчання у вузі сприяють формуванню у студентів певної життєвої позиції та активному формуванню соціальної зрілості, яка відбувається на фоні *дозрівання інтелектуальних процесів*. Це одна із головних передумов досягнення соціальної зрілості. Дослідники (Б.Г. Ананьєв, Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко, Л.А. Шварц, С.В. Кравцова та інші) відзначають стрімкий розвиток центральної нервової системи студента, для якої характерні наступні процеси та характеристики: найбільша пластичність кори головного мозку; висока гнучкість в утворенні складних психомоторних та інших навичок; найбільший обсяг оперативної пам'яті зорової і слухової модальності; високі показники уваги; найвища

швидкість розв'язання вербально-логічних завдань; комплексний характер мислених операцій при високому рівні інтеграції різних видів мислення, гнучкого переходу від образного до логічного та навпаки; інтенсивний розвиток усіх видів почуттів; підвищена емоційна чутливість до різних обставин навколишнього життя тощо. [11].

Таким чином, студентський вік можна визначити як період стрімкого розвитку інтелектуальних і емоційно-вольових якостей особистості. Локалізація і просторі і часі значної кількості осіб, які проживають інтелектуальний розквіт, неминуче накладає відбиток на всю спільноту, яку можна охарактеризувати як високоінтелектуальне та творче середовище. Здатність швидко, ефективно мобілізуватися для розв'язання складних інтелектуальних завдань поширюється і на сферу політико-правової взаємодії громадян і держави. Прикладом такої інтелектуальної мобілізації може бути участь студентських осередків в роботі експертних груп під час Революції Гідності.

Розвиток інтелектуальних процесів корелює з *процесом професійної соціалізації, зайняття своєї ніші в професійній сфері* як провідною діяльністю студентського періоду (Н.Ю. Єрмілова, Е.Ф. Зеєр, С.Д. Максименко, Л.Е. Орбан-Лембрик, Л.Г. Подоляк, М.В. Савчин, Е.Е. Симанюк, Н.В. Чепелева та інші). Включення в самостійну суспільно-трудова діяльність передбачає виконання декількох важливих завдань:

- опанування знаннями та навичками, необхідними для успішного виконання професійних обов'язків;
- психологічна інтеграція в професійну спільноту шляхом привласнення її норм, цінностей, норм поведінки, професійного сленгу;
- побудова реалістичного плану кар'єри, яка в подальшому забезпечить бажаний рівень матеріального життя та соціального становища;
- пошук першого робочого місця;
- прийняття професійною спільнотою адепта завдяки процедурам професійних ініціацій тощо.

Професійна та політико-правова соціалізація часто співпадають та взаємодоповнюють одне одного. Таких прикладів достатньо для різних студентських середовищ. Студенти технічних ВНЗ, психологи, медики активно застосовували свої професійні знання та навички, і таким чином брали на себе і професійну і громадянську відповідальність під час Революції Гідності. Наприклад, заборона студентам-медикам надавати допомогу потерпілим під час подій на Грушевського, яку оприлюднило керівництво Медичного Національного Університету ім. Богомольця, призвело до внутрішньо університетських протестів, і в подальшому до зміни керівництва ВНЗ. Діяльність самоорганізованих груп студентів КПІ по блокуванню інтернет-ресурсів, що пропагували сепаратизм та надавали оперативну інформацію під час початку бойових дій на Сході приклад того ж ряду. Безперечно, наведені приклади демонструють взаємодоповнення процесів професійної та політико-правової соціалізації студентства.

Наступним важливим віковим завданням юності (і студентського періоду зокрема) є *налагодження інтимно-особистісного спілкування* (Е.Еріксон, Л.М. Грідковець, І.С. Кон, А.А. Хіміч та інші). Забезпечення цієї потреби юнацького віку, на наш погляд, корелює з політико-правовою соціалізацією, адже активна участь молоді в революційних подіях, залученість до громадських рухів супроводжується встановленням нових міжособистісних контактів, розширенням середовища спілкування, поширенням емоційної гами почуттів – мрійливості, любові, впевненості, готовності створювати власне родинне життя. Тенденцію значимості потреби у спілкуванні як однієї із рушійних сил політичної участі підтверджує А.О.Краснякова [12].

Будь-яка ситуація, яка забезпечує зустріч з якнайбільшою кількістю потенційних партнерів, швидкому налагодженню дружніх або любовних стосунків є привабливою і бажаною для людини, яка знаходиться в активному пошуку партнера. Участь в масових громадських акціях, рухах цілком задовольняє цій вимозі і створює оптимальні умови для виникнення

значної кількості нових контактів. Якщо прослідкувати характер студентських акцій, які відбувалися останнім часом, то стає очевидним, що на початку вони часто носять карнавальний характер (пісні, танці, спільна художня творчість тощо), що створює середовище в якому відбуваються не тільки акти вияву громадянської позиції, а і активне особистісне спілкування.

У випадку, якщо виникають критичні ситуації, на кшталт побиття 1 грудня 2013 року, студентство продовжує протести. Однак вони, як правило, відбуваються при активній участі досвідчених дорослих, здатних дієво взаємодіяти з владою задля досягнення бажаних результатів.

Таким чином, фактор визнання дорослими молоді, як групи, чії соціальні прагнення, наміри щодо подальшого розвитку країни заслуговують на увагу та підтримку, слугує соціалізації студентів. Окрім того, студентська спільнота отримує можливість впливати на планування подальшого розвитку суспільства, що неможливо в докризовий період при мінімальному представленні в органах державної влади студентства.

Якщо розглядати завдання, які розв'язують студенти в часовій перспективі, то очевидно, що всі вони лежать в площині теперішнього та майбутнього. Потреба в активному конструюванні майбутнього через дії в теперішньому притаманна більшості сфер життя студента, носить глобальний характер. Це надає нам можливість стверджувати, що *творення та перша апробація стратегічного реалістичного плану життя* є одним із головних завдань періоду студентства (В.В. Барабанова, П. Бергер, І.В. Березко, О.В. Зазимко, О.О. Зарецька, Т.М. Титаренко та інші).

Впродовж юнацького віку (на який здебільше припадає студентство) відбувається адаптація та уточнення „фантастичного сценарію життя”, створеного у підлітковому віці. Зустрічі із реальністю адаптує підліткові фантазії під реалії буття. Ці процеси позбавляють казковості та всемогутності наміряного підлітками. Однак, стратегічне бачення власного життєвого шляху від цього тільки виграє, захищаючи від розчарувань при неможливості втілення в життя запланованого. Як і в попередньому пункті успішне

виконання цього завдання передбачає часову орієнтацію на актуальний та майбутній час. Дії „тут і тепер” спрямовані на досягнення певного бажаного результату в майбутньому: „Теперішнє набуває смислу і закладає базу для побудови реальних життєвих ситуацій. Юнацький вік спрямований на перспективу. Важливу роль у постановці життєвих завдань належить теперішньому часу, він визначає подальший сюжет її життя” [13]. Можливо тому невизначеність студентською молоддю і сприймається як норма і не викликає фрустрацію, бо образ „бажаного майбутнього” багатоваріативний і передбачає невизначеність.

Якщо говорити про студентську спільноту в цілому, то стає очевидним: це середовище, в якому відбуваються інтенсивні і концентровані процеси конструювання можливого майбутнього, що проживаються не тільки в індивідуальному плані, а і на рівні мікрогруп і спільнот. Індивідуальна та групова міфотворчість „образу бажаного майбутнього” через індивідуальні, групові наративи формує дискурс покоління, який відображає майбутнє в декількох сферах: професійній, матеріальній, соціальній, інтимно-особистісній, громадянській тощо.

Наведені вище міркування зумовлюють важливість розуміння *особливостей сприймання часу в студентському віці*, які можуть впливати на політико-правову соціалізацію:

- часова спрямованість в майбутнє передбачає вибір невідомого та невизначеного. Невизначеність створює потенціал для розвитку особистості студента, припускає високу варіативність майбутнього (І.В. Берізко, С.Д. Мадді);

- спрямованість на майбутнє призводить до зниження рівня загрози при оцінці поточної ситуації, сприяє швидкій переоцінці подій та стимулює до пошуку підтримки при орієнтації на розв’язання проблем (Т.А. Вілюжаніна);

- згорнутість теперішнього часу, який сприймається як межа між минулим та майбутнім. Насиченню теперішнього часу сприяє механізм рефлексуючого відособлення (О.В. Зазимко);

• виникнення феномену „вікна”, який дає змогу зафіксувати розрив між досвідом, що проживається та артикульованим досвідом. Розрив розглядається як один із шляхів смислотворення та наративної творчості, спрямованої на адаптацію до якісно нової ситуації (І.В. Лебединська);

Вищеназвані тенденції в сприйманні часу студентською молоддю прояснюють той стиль участі в політико-правових процесах, які демонструвало студентство, однак потребують подальшого ретельного дослідження. Припускаємо, що процес конструювання майбутнього під час сталого розвитку суспільства та в кризові періоди суттєво відрізнятиметься. Вважаємо, що створення індивідуальних та групових наративів під час руйнації картини світу у значної кількості осіб в періоди кризи значно інтенсифікуються і слугують соціалізації в нових реаліях: „Відбувається швидка перебудова цілісно-сислової сфери у осіб юнацького віку, що відображає процеси втрати раніш важливих життєвих орієнтирів та інтенсивний пошук нових смислів та цінностей особистості» [14]. Розуміння значимості процесів творення майбутнього, як одної з головних завдань періоду студентства, дозволяє зробити припущення, що неможливість здійснювати планування майбутнього може призводити до підвищення рівня фрустрації у значної кількості студентів і призводити до підвищення рівня мотивації участі в політико-правових процес в державі.

Наведений вище аналіз демонструє зв'язок між успішним виконанням завдань періоду студентства та багатоплановою соціалізацією в якості повноправного члена суспільства.

Висновки.

1) Студентська молодь - соціальна група, яка характеризується високою мобільністю, здатністю до самоорганізації, активних дій та вчинків. Особливості групи зумовлені віковими характеристиками спільноти; специфічною організацією студентства, життєвими завданнями, які слугують соціалізації в якості повноправного громадянина суспільства.

2) Соціалізація студентства охоплює всі сфери життєдіяльності: професійну, політико-правову, інтимно-особистісну тощо. Інтегративним результатом соціалізації всіх сфер є інтеграція в соціум в якості повноправного громадянина.

3) Політико-правова соціалізація студентської молоді в період стабільності та в період соціальної кризи суттєво відрізняються. Неможливість здійснювати планування майбутнього слугує одним з чинників підвищення рівня фрустрації у значної кількості студентів і призводить до підвищення рівня мотивації участі в політико-правових процес в державі в періоди кризи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

1. **Закон України «Про вищу освіту»:** [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2984-14>
2. **Ананьев Б. Г. К психофизиологии студенческого возраста** //Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. - Л., 1974. – 328 с.
3. **Мацокін А.П. Теоретичні основи соціалізації студентської молоді: державно-управлінський аспект**: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: // <http://kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/index.html>
4. **Петровский А.В. Личность в психологии с позиции системного подхода.** / Вопросы психологии. – 1981. - №1.- 57-66
5. **Самарин, Ю.А. Очерки психологии ума** / Ю. А. Самарин; Акад. пед. наук РСФСР. – Москва: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1962 – 503, 1 с.: ил. – Библиогр.: с. 494-502 . – На рус. яз.: 1.32.
6. **Кияшко Л.О. Психологічні особливості впливу громадських організацій на особистість молоді людини.** // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 р.). – Т. II. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 62-66 с.:
7. **Жадан І.В. Емпіричне дослідження соціальних уявлень студентської молоді.** / Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування. Колективна монографія. // За ред. І.В.Жадан. – К. – 2007. 19 -31 с.
8. **Кияшко Л.О., Краснякова А.О. Психологічні детермінанти політичної участі молоді.** / Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред.. СД Максименка, В.Д. Потапової. – Т. XV, част. – 1. – К., 2008. – 339-347 с.
9. **Антоненко В.В. Соціально-психологічні проблеми становлення патріотичних настанов та їх роль у розвитку громадянської спрямованості особистості.** / Розвиток громадянської спрямованості особистості. /М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін.. За ред. М.Й. Боришевського. – К.: 2007.- 56-74 с.

10. **Скнар О.М.** *Політичні практики в картині світу студентської молоді.* / Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб.статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [Редакційна рада: М.М. Слюсаревський (голова), В.Г. Кремень, С.Д. Максименко, та ін. – К.: Міленіум, 2014. – Вип. 34 (37). – 221–233 с.
11. **Подоляк Л.Г., Юрченко В.І.** *Загальна психологічна характеристика студентського віку:* [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: // http://www.psyh.kiev.ua/Подоляк_Л.Г.,_Юрченко_В.І.Загальна_психологічна_характеристика_студентського_віку
12. **Краснякова А.О.** *Полімотивація політичної участі сучасної української молоді.* / Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; [редкол.: С.Д.Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.] – К.: Міленіум, 2010. – Вип. 23 (26), - 340 с. – С. 279–291
13. **Зазимко О.В.** *До проблеми особистісного зростання в юнацькому віці.* // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. Статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М.М. Слюсаревський (голова), В.Г. Кремень, С.Д. Максименко та ін.]. – К.: Міленіум, 2011. – Вип. 16 (19). – 22– 30с.
14. **Філенко І.О.** *Психосемантичні та смислові аспекти трансформації суспільної свідомості.* // Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 р.). – Т. II. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. – 142-146 с.
15. **Мусатов С.О.** *Розвиток особистості та мотивація взаємовідносин у студентському колективі* // Проблеми вищої школи. – Вип.9. Формування нової людини в умовах вузу. – К.: "Вища школа", 1972.
16. **Коваль С.** *Особливості політичної соціалізації молоді на сучасному етапі розвитку української державності.:* [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: / <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/ukrpolituk/3/30.pdf>